

Лаготюк В.О.,
*асистент кафедри підприємництва, торгівлі
та біржової діяльності,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича*

ФОРМУВАННЯ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ІНІЦІАТИВ ЯК НАПРЯМ ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ ГАЛУЗІ ПТАХІВНИЦТВА

Лаготюк В.О. Формування інтеграційних ініціатив як напрям підвищення конкурентоспроможності підприємств галузі птахівництва. У статті розглянуто основні форми інтеграції підприємств, які можуть бути реалізовані на базі підприємств галузі птахівництва. Охарактеризовано переваги та недоліки різних видів інтеграційних утворень: кластери, агрохолдинги, кооперативи, інтеграція на основі договору про спільну діяльність. На основі проведеного кластерного аналізу було визначено найбільш можливі форми співпраці між підприємствами області. Визначено, що найкращим способом інтеграції є формування інтеграційних «ініціатив» у межах галузі птахівництва з метою забезпечення ланцюжку в процесі виробництва і реалізації продукції.

Ключові слова: інтеграція, кластери, агрохолдинг, інтеграційна «ініціатива», галузь птахівництва, кластерний аналіз.

Лаготюк В.А. Формирования интеграционных инициатив как направление повышения конкурентоспособности предприятий отрасли птицеводства. В статье рассмотрены основные формы интеграции предприятий, которые могут быть реализованы на базе предприятий отрасли птицеводства. Охарактеризованы преимущества и недостатки различных видов интеграционных образований: кластеры, агрохолдинги, кооперативы, интеграция на основе договора о совместной деятельности. На основе проведенного кластерного анализа были определены наиболее возможные формы сотрудничества между предприятиями области. Определено, что лучшим способом интеграции является формирование интеграционных «инициатив» в рамках отрасли птицеводства с целью обеспечения цепочки в процессе производства и реализации продукции.

Ключевые слова: интеграция, кластеры, агрохолдинг, интеграционная «инициатива», отрасль птицеводства, кластерный анализ.

Lagotyuk V.A. The process of formation integration initiatives as a direction of increasing competitiveness of poultry industry enterprises. The article deals with the main forms the enterprises integrations that can be implemented on the basis of poultry industry enterprises. Characterized the advantages and disadvantages of different types of integration formations: clusters, agrohholdings, cooperatives, integration on the basis of the agreement on joint activity. Based on the conducted cluster analysis, the most possible forms of cooperation between the enterprises of the region were identified. It is determined that the best way of integrating is the formation of integration initiatives within the poultry industry. In order to provide a chain in the process of production and sales of products.

Key words: integration, clusters, agrohholding, integration "initiative", poultry industry, cluster analysis.

Постановка проблеми. Натепер малим і середнім підприємствам важко самостійно проводити свою діяльність. Відчувається значний тиск із боку держави (податки, трудові містка і складна процедура реєстрації, постійні перевірки і контроль державних органів влади та інші аспекти), впливає конкурентне середовище в галузі (сильніші можливості підприємств-конкурентів, прогресивніші технології, більші обсяги капіталовкладень, відповідність продукції новітнім стандартам якості, ефективна збутова та рекламна політика, тощо). Значну роль у вітчизняному економічному і конкурентному середовищі відіграють міжнародні організації та розвиток науково-технічного прогресу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питань формування та функціонування інтеграційних утворень в АПК займалися багато вітчизняних і зарубіжних науковців. Серед них варто відзначити О.М. Бородіну [1], В.М. Гейця [2], А.О. Гупорова [2],

С.І. Дем'яненко [4], І.Ф. Ємельянова [5], М.Ф. Кропивка [8], О.М. Одінцова [6], П.Т. Саблука [8].

Основні особливості факторів формування організаційно-економічного механізму агропромислових інтеграційних утворень висвітлено у працях М.Ф. Кропивка та О.М. Одінцова. Так, О.М. Одінцов [6, с. 18] зазначає, що інтеграція агропромислових підприємств передбачає процес формування виробничих зв'язків і органічного поєднання аграрних галузей для виробництва кінцевого продукту.

Формулювання цілей статті. Метою статті є визначення найбільш ефективної форми інтеграції підприємств галузі птахівництва із зазначенням пропозицій із формування аграрної інтеграційної ініціативи в цій галузі.

Виклад основного матеріалу. За рахунок формування інтеграційних утворень отримується економічна і соціальна вигода, а саме підвищується дохідність

виробництва; знижується ступінь ризику; покращується інвестиційна привабливість підприємств, а в тому числі й галузі.

Для визначення найбільш ефективної форми інтеграції підприємств галузі птахівництва розглянемо основні з них і проаналізуємо їхні переваги та недоліки в сучасних умовах господарювання.

Однією з доцільних форм інтеграції є інтеграція на засадах договору про спільну діяльність між суб'єктами господарювання. За ним власники майна збережуть власну цілісність і унітарність, а тимчасово створене інтеграційне об'єднання дасть змогу ефективніше управляти діяльністю й отримувати більший синергетичний ефект. Ще однією перевагою такого утворення є можливість забезпечувати відповідність власної продукції вимогам якості і безпечності щодо міжнародних стандартів, а отже, і доступ до міжнародних ринків збуту. Негативними аспектами такого роду інтеграції є відсутність чіткого законодавчого та нормативного забезпечення їхньої діяльності та необхідність формування господарських зв'язків з місцевими органами влади.

Наступною формою інтеграції підприємств значимо агрохолдинг. Дослідження діяльності агрохолдингів як форми організації агропромислового виробництва, проведені С.І. Дем'яненком [4], засвідчують, що основним шляхом їх створення є інвестування капіталу, вітчизняного чи іноземного походження, спочатку в переробну промисловість, що забезпечує значно швидший його обіг і окупність. Зокрема це стосується олієжирової, борошномельної, хлібопекарської, цукрової, м'ясо-молочної промисловості.

Агрохолдинги є однією з найбільш ефективних форм інтеграції сільськогосподарського і агропереробного виробництва, оскільки в них відбувається внутрішня реалізація продукції і ресурсів. У межах одного холдингу можуть функціонувати підприємства, які є сировинними додатками переробним підприємствам, а інші – збутовими мережами для реалізації готової продукції.

Ще однією перевагою діяльності агрохолдингів є високий рівень дотримання прогресивних стандартів якості і безпечності продукції, що дає змогу експортувати готову продукцію за кордон. Важливим аспектом функціонування холдингів в АПК є правильно обрана і сформульована стратегія. Проте є і негативні сторони діяльності агрохолдингів – це втрата автентичності земель та зниження рівня зайнятості населення.

Поширеною формою інтеграції залишається кооперація. Кооперація в сільському господарстві – це одна з ефективних форм забезпечення конкурентоспроможності малих і середніх товаровиробників. Кооперація здійснює значний вплив на економічне становище регіону, а також може впливати на соціальну інфраструктуру населених пунктів.

Основними перевагами кооперації є:

- підвищення рівня зайнятості та самозайнятості населення;

- спільне використання виробничої інфраструктури (елеваторів, складських приміщень), транспортних засобів, спеціальної техніки та обладнання, що знижує собівартість продукції та супутніх витрат;

- впровадження нових технологій, модернізація основних фондів та раціональне використання наявних ресурсів;

- збільшення обсягів виробництва та рівня рентабельності.

Натепер така форма інтеграції набуває значного поширення в Україні, зокрема у сфері тваринництва. На прикладі птахівництва можна кооперуватися дрібним виробникам продукції – домогосподарствам та середнім підприємствам, щоб розширити асортимент продукції з орієнтацією на продукцію, вирощену з використанням способу вільного випасу. Основною перевагою буде можливість дрібним виробникам реалізувати свою продукцію, а середні підприємства зможуть її позиціонувати у власних торгових мережах чи прилавках. Негативними сторонами є відсутність чіткої законодавчої бази і форм регулювання діяльності таких утворень. Важливу роль тут повинен відігравати територіальний орган влади.

Важливе місце у підвищенні конкурентоспроможності аграрних підприємств належить кластерним утворенням. Зарубіжний і незначний вітчизняний досвід діяльності кластерних утворень показав позитивні економічні та соціальні досягнення для економіки загалом. Проте в Україні теоретичні і практичні аспекти формування і функціонування кластерних утворень, зокрема в аграрній сфері, є актуальними і малодослідженими.

Сьогодні українське законодавство не подає трактування поняття «кластер». Проте в проекті Закону України «Про сільське господарство» визначено, що у сільському господарстві можуть створюватися міжгосподарські організаційно-управлінські структури у вигляді самоврядних господарських об'єднань кооперативного господарювання та кластерного регіонального співробітництва в організаційно-правових формах товариств, асоціацій, консорціумів.

З аналітичної записки «Щодо державної політики підтримки розвитку аграрних кластерів в Україні» [3], розробленої Інститутом стратегічних досліджень, бачимо, що натепер розробленими, але не затвердженими залишаються проекти нормативно-правових актів щодо формування засад державної політики у сфері кластеризації економіки.

Так, для ефективного розвитку кластеризації економіки України, зокрема сільського господарства, необхідно створити належну державну підтримку. Насамперед удосконалити законодавчу та нормативну базу для регламентування кластерів. По-друге, держава повинна створювати відповідні програми розвитку та підтримки кластерних утворень в аграрній сфері, що дасть змогу удосконалити зв'язок науки з виробництвом та підвищити рівень конкурентоспроможності галузі.

Підприємствам у складі кластерів легше співпрацювати з іноземними інвесторами через законодавчу і політичну нестабільність. В Україні відсутні уніфіковані «правила гри» для вітчизняних і зарубіжних інвесторів, що значно збільшує ризик втрати капіталу останніми.

Важливим завданням щодо підвищення конкурентоспроможності виробників продукції птахівництва є формування механізму інтеграції виробників сировини і переробних підприємств з метою забезпечення споживачів якісною продукцією за доступною ціною. В цьому разі доцільно розглядати об'єднання, яке забезпечить створення ланцюжка «виробництво продукції птахівництва – переробка – збут».

Під час здійснення інтеграції суб'єктів господарювання будь-якої галузі АПК важливим аспектом залишається забезпечити можливість підприємств, що входять до певної інтеграційної «ініціативи» (примітка – авторська розробка), вести конкурентну боротьбу, яка не приведе до монополізму одного виробника в цій «ініціативі», а забезпечить їхню кращу конкурентоспроможність і ефективність на ринку. Цього можливо досягнути шляхом постійного підвищення якості і безпечності власної продукції, розширення її асортименту відповідно до потреб споживачів та дотримання справедливої цінової політики.

У процесі формування інтеграційних «ініціатив» в галузі птахівництва на рівні регіону доцільно сформулювати механізм їх створення. Для цього визначимо, в яких умовах буде можливо створювати вище зазначені утворення, на основі виділення певних особливостей діяльності підприємств галузі птахівництва.

А саме: виробництво продукції потребує сировинної бази (корми, матеріали), забезпечення племінного господарства для формування батьківського поголів'я і забезпечення молодняка птиці, пташники для утримання птиці, основні виробничі і переробні цехи, наявність бренду конкретної продукції на ринку, налагоджена збутова мережа, транспортне забезпечення, дотримання норм соціальної відповідальності та екологічності виробництва.

Для забезпечення ефективної діяльності інтеграційних «ініціатив» важливо пам'ятати таке:

1. Формування внутрішньо- і міжрегіональних зв'язків між підприємствами галузі з метою поштовху до нових механізмів розвитку і здійснення протидії кризовим явищам.

2. Інтегровані структури мають можливість здійснювати перманентну диверсифікацію і структурне оновлення виробництва (зокрема, продуктове і технологічне).

3. Сприяють розвитку внутрішньогалузевої і внутріфірмової конкуренції виробників продукції птахівництва.

4. Інтегровані підприємства мають кращий рівень логістичного, матеріального і ресурсного забезпечення.

5. Можливість формувати замкнені «ланцюжки» діяльності від сировинної бази до кінцевого споживача продукції.

6. Вищий рівень інноваційної спроможності підприємств, зокрема, можливість тісної співпраці з науково-дослідними інституціями.

7. Забезпечення населення певної територіальної одиниці додатковими робочими місцями.

Невирішеним залишається питання, яким чином формувати інтеграційні «ініціативи» в птахівництві, оскільки немає розробленої методики чи механізму їх утворення. Спробуємо сформулювати власний підхід.

Можна спробувати використати описові та кількісні математичні методи пошуку алгоритму формування інтеграційних зв'язків. Наприклад, науковцями широко використовуються методи евклідової відстані, гравітаційна модель та нечітка кластеризація [9].

У нашому разі спробуємо використати метод кластерного аналізу на основі використання показників евклідової відстані, k -середніх та дисперсійний аналіз. Розрахунки проведемо на основі показників діяльності досліджуваних птахофабрик Івано-Франківської

області, використовуючи програмний пакет «Статистика». Цей пакет дає змогу автоматизувати всі розрахунки і побудувати основні графіки для візуалізації проведених розрахунків.

Проведемо кластерний аналіз за таким алгоритмом:

1. Вибір змінних критеріїв для кластеризації. Проте не є обов'язковим включати всі змінні до аналізу.

2. Вибір засобу виміру відстані між кластерами. Найбільш поширеною мірою для цього є евклідова відстань, яку ми і використаємо для проведення розрахунків. За наявності будь-якої кількості змінних визначення відстані між двома спостереженнями x і y формула Евкліда набуває такого вигляду:

$$L = \sqrt{\sum (x_{ki} - x_{kj})^2}, \quad (1)$$

де x і y – значення k змінної першого і другого спостереження;

n – кількість спостережень.

За замовчуванням під час розрахунків використовується квадрат Евклідової відстані. Залежно від конкретної ситуації можуть використовуватися різні міри відстані, дистанційні.

3. Стандартизація спостережень. Рівні значень змінних часто дуже сильно відрізняються один від одного. Відповідно до формули евклідової міри змінна, що має велике значення, практично цілком домінує над змінною з малими значеннями. Рішенням цієї проблеми є z -перетворення (стандартизація) значень змінних. Стандартизація приводить значення всіх перетворених змінних до єдиного діапазону значень, а саме – середнє кожної приводиться до 0, а середнє відхилення – до 1. Тоді всі спостереження змінюються приблизно у діапазоні від -3 до $+3$.

4. Формування кластерів. Є два основних методи формування кластерів: метод злиття та метод подрібнення. У першому наявні кластери розширюються шляхом об'єднання, доки не буде сформований єдиний кластер, що об'єднує всі спостереження. Метод подрібнення заснований на зворотній операції: спочатку всі спостереження об'єднуються в єдиний кластер, а потім починається процес розділення його на частини. Частіше використовують метод злиття. Є різні алгоритми злиття, з яких за замовчуванням використовується зв'язування середніх у групах, коли відстані між кластерами розраховуються як відстані між середніми усіх спостережень у кластерах.

5. Інтерпретація результатів. Як і у разі факторного аналізу, цей етап є досить складним і залежить від мети дослідника. На жаль, виразна картина відносин між змінними трапляється не дуже часто. По-перше, структури кластерів, якщо отримуються, не так чітко розділені, особливо за наявності великої кількості спостережень. Скоріше навпаки: кластери розмиті і навіть проникають один в один. По-друге, як правило, кластерний аналіз проводиться з великою кількістю змінних, що ускладнює аналіз.

Для здійснення аналізу використано інформацію у звітності досліджуваних підприємств Івано-Франківської області: ТОВ «Птахофабрика Снятинська Нова», СТЗОВ «Корнич», ТОВ «ВКФ Варто», Городенківська птахофабрика ПНВК «Інтербізнес» та ТЗОВ «Белеїв». Оскільки в 2016 році дві з досліджуваних птахофабрик були закриті, то для розрахунків використаємо звітність за 2015 рік. На основі опрацювання наукової літератури

бачимо, що для проведення кластерного аналізу здебільшого використовують показники прибутковості і витрат. Використаємо дані звіту про фінансові результати, а саме чистий дохід від реалізації продукції, собівартість реалізованої продукції та прибуток (брали валовий прибуток). Показники для аналізу наведемо в таблиці 1.

Таблиця 1

Показники для проведення кластерного аналізу

	Пер1	Пер2	Пер3	Пер4	Пер5
1	10937	152401	72357	35562	4453,9
2	9611	155092	33614	25846	4774,9
3	1326	-2691	38743	9716	-611,3

Примітка. Таблицю розроблено з використанням програмного пакету Статистика

У стовпцях під назвами «Пер1-5» подано п'ять підприємств, які ми аналізуємо. Пер1 – СТЗОВ «Корнич», Пер 2 – ТОВ «ВКФ Варто», Пер 3 – Городенківська птахофабрика ПНВК «Інтербізнес», Пер 4 – ТОВ «Птахофабрика Снятинська Нова», Пер 5 – ТЗОВ «Белеїв». У рядках подано значення основних показників діяльності: 1 – чистий дохід від реалізації продукції, 2 – собівартість реалізованої продукції, 3 – валовий прибуток. Як бачимо, два з п'яти аналізованих підприємств є збитковими в обраний період.

Наступним етапом потрібно визначити міру відстаней між кластерами. Ми використали метод Евклідової відстані, на основі розрахунку діапазонів кластеру було визначено два основні зв'язки щодо взаємодії підприємств у кластерах і визначено відстань між цими двома кластерами. У таблиці 2 подано міри Евклідових відстаней між кластерами, де Но. 1 та Но. 2 – відповідно кластер 1 і кластер 2. Відстані зображено під діагоналлю, а квадрати відстаней – над діагоналлю.

Далі на основі розрахованих Евклідових відстаней між кластерами за допомогою програми «Статистика» побудуємо дендрограму для графічного зображення співзалежностей між аналізова-

ними підприємствами і показниками і формування кластерів за найменшими відстанями між величинами. Дендрограма, побудована для п'яти змінних на основі використання методу одиничного зв'язку, подана на рисунку 1, а розраховані евклідові відстані по всіх змінних – в таблиці 3.

Таблиця 2

Евклідові відстані між кластерами

	Но. 1	Но. 2
Но. 1	0,0	1,122418E+10
Но. 2	105944,3	0,000000E-01

Примітка. Таблицю розроблено з використанням програмного пакету «Статистика»

Як бачимо з рисунку 1, є близька міра Евклідової відстані між змінними 1 і 5, які можуть на першому етапі бути поєднані в один кластер. На другому етапі побудови дендрограми за відстанню об'єднано кластер 1 (зі змінних 1 і 5) та змінну 4 в 2-й кластер, змінну 3 та 2-й кластер поєднано в 3-й кластер і в кінці змінну 2 та кластер з решти змінних 3 поєднано в кластер 4 з Евклідовою відстанню 1,5E5. Із таблиці 3.16 видно, що за

Дендрограма для 5 перемен.

Метод одиночной связи

Евклидово расстояние

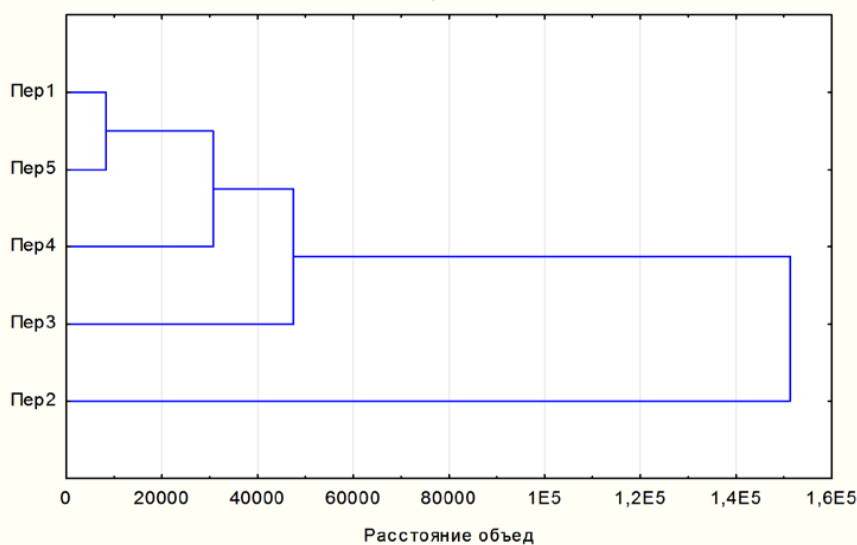

Рис. 1. Дендрограма для побудови кластерів

Примітка. Таблицю розроблено з використанням програмного пакету «Статистика»

Таблиця 3

Евклідова відстань із середніми значеннями показників

	Пер1	Пер2	Пер3	Пер4	Пер5
Пер1	0,00000	202960,39255	75819,47176	30665,25640	8316,94536
Пер2	202960,39255	0,00000	151263,75235	174670,58735	210921,54964
Пер3	75819,47176	151263,75235	0,00000	47505,58470	83613,90798
Пер4	30665,25640	174670,58735	47505,58470	0,00000	38966,11690
Пер5	8316,94536	210921,54964	83613,90798	38966,11690	0,00000
Средние	7291,33333	101600,66667	48238,00000	23708,00000	2872,50000
Стд. откл.	5208,49982	90329,25424	21044,50715	13054,96886	3021,32538
N набл.	3,00000				
Matrix	3,00000				

Результати дисперсійного аналізу між змінними

	Между - SS	сс	Внутри - SS	сс	F	значим. - p
C_1	1,182410E+10	1	2,838314E+09	3	12,49766	0,038496
C_2	1,493432E+10	1	5,497836E+08	3	81,49199	0,002870
C_3	1,796264E+08	1	9,930395E+08	3	0,54266	0,514712

Примітка. Таблицю розроблено з використанням програмного пакету Статистика

розрахованими середніми значеннями показників перший кластер було сформовано за найменшими середніми розрахунковими значеннями 2872,5, наступний кластер формувався за значенням 38966,11 між значеннями змінної 4 та кластера 1. Третій етап визначив найменше середнє значення 151263,75 між змінною 2 та кластером 3, а останнє середнє значення відстаней становило 202960,39.

Під час проведення кластерного аналізу здійснюється дисперсійний аналіз змінних і проведених спостережень. Під змінними будемо розуміти підприємства, а спостереженнями – показники діяльності підприємства. Результати проведеного дисперсійного аналізу подано в таблиці 4.

Далі подамо інформацію, розраховану на основі значень середніх показників діяльності підприємств – чистого доходу від реалізації продукції, собівартості реалізованої продукції та прибутку. На рисунку 2 подано графічне зображення значень середніх величин.

Таблиця 5

Середні значення величин під час формування кластерів

	Кластер - Но. 1	Кластер - Но. 2
C_1	152401,0	30827,47
C_2	155092,0	18461,47
C_3	-2691,0	12293,42

Примітка. Таблицю розроблено з використанням програмного пакету «Статистика»

Як бачимо з розрахунків, основним кластером є кластер 2, який складається з 4 змінних. Середнє значення за аналізованими показниками становить: за чистим доходом від реалізації продукції – 30 827,47, за собівартістю продукції – 18 461,47, а за прибутком – 12 293,42. Щодо стандартних відхилень, то за показником C 1 воно становить 30 758,81, C 2 – 13 537,40, а C 3 – 18 193,77.

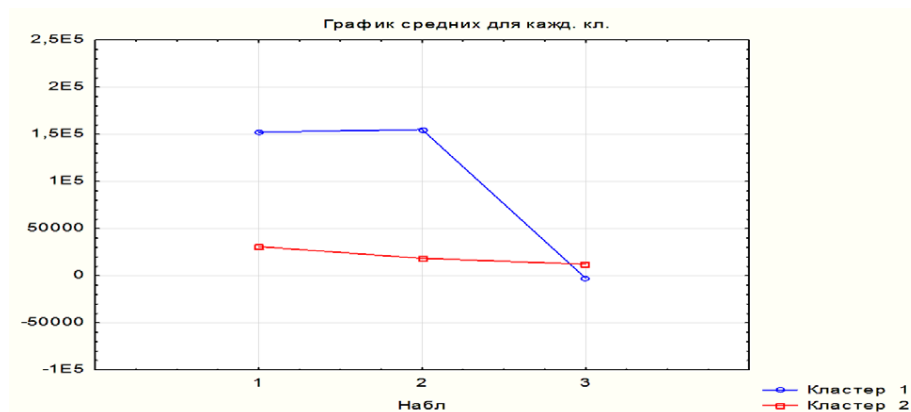

Рис. 2. Графік середніх значень для кожного кластера

Примітка. Таблицю розроблено з використанням програмного пакету «Статистика»

І останнім етапом визначимо відстані між учасниками кластера. Оскільки змінна 2, а саме підприємство ТзОВ «ВКФ Варто» за розрахунками виявилось окремим складником кластера, відповідно і відстань становить 0, це підприємство може розглядатися як центр кластера. Щодо інших підприємств-учасників кластера, то відстань між центром кластеру і першою змінною становить 14074,16, відстань між 3-ю змінною і центром – 29 742,68, між 4-ю змінною і центром кластера – 5278,57, а між змінною 5 і центром кластера – 18 703,12.

Таблиця 6

Значення відстаней між змінними у складі кластерів

	ПЕРЕМЕН	КЛАСТЕР	РАССТ.
Пер1	1	2	14074,16
Пер2	2	1	0,00
Пер3	3	2	29742,68
Пер4	4	2	5278,57
Пер5	5	2	18703,12

Примітка. Таблицю розроблено з використанням програмного пакету Статистика

Варто зазначити, що в умовах стрімкого розвитку інтеграційних процесів на рівні країни і світу вся економіка від ресурсного забезпечення до сфери маркетингу формується на діяльності інтеграційних «ініціатив», і основне завдання економістів – визначити оптимальне поєднання їх складників та забезпечити можливість конкурувати на ринку для покращення власної конкурентоспроможності і пошуку свого споживача. Те саме спостерігаємо і в галузі птахівництва. Лише великі потужні об'єднання виробляють продукцію великими обсягами, захоплюють все ширші ринки і намагаються стати монополістами. Це одна з основних проблем галузі птахівництва, зокрема виробництва курятини.

Висновки та пропозиції.

Внаслідок поєднання в інтеграційну «ініціативу» підприємств одного регіону – Івано-Франківської області – у кількості 5 підприємств найефективніше сформувати два кластери. За результатами проведених розрахунків міри Евклідової відстані між змінними бачимо, що чотири підприємства поступово можуть сформувати кластер, а саме: ТОВ «Птахофабрика Снятинська Нова», Городенківська птахофабрика ПНВК «Інтербізнес», СТзОВ «Корнич» та ТзОВ «Белеїв». Окремим кластером форму-

ється ТзОВ «ВКФ Варто», який можна поєднати з першим кластером на основі їх взаємодії в майбутньому.

Формуючи інтеграційні «ініціативи», варто так продумати спосіб їх взаємодії, щоб вони ефективно працювали, допомагали розвиватися малим товаровиробникам та забезпечували споживачів якісною і без-

печною продукцією за доступними цінами. Для цього потужним виробникам, таким як

ПАТ «Миронівський хлібопродукт», потрібно надавати допомогу малим і середнім підприємствам на рівні певного регіону, зокрема під час консультування виробників у сфері збуту продукції.

Список використаних джерел:

1. Бородіна О.М. Агрохолдинги як база формування корпоративного аграрного устрою в Україні. Економіка АПК. 2011. № 11. С. 21–28.
2. Геєць В.М. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна преорієнтація: наукова доповідь / за ред. В.М. Геєця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи. НАН України, Інститут економіки та прогнозування. : К. 2012. 56 с.
3. Аналітична записка «Щодо державної політики підтримки розвитку аграрних кластерів в Україні» URL : http://www.subcontract.ru/Docum/DocumShow_DocumID_318.html (дата звернення 12.05.2018)
4. Дем'яненко С.І. Агрохолдинги в Україні: добре чи погано? Німецько-український аграрний діалог, Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. К. 2008. 20 с.
5. Ємельянова І.Ф. Кластери як напрям підвищення конкурентоспроможності аграрних підприємств URL : www.nbuiv.ua/PORTAL/Chem_biol/nvlnau...emelyanova.pdf (дата звернення 20.05.2018)
6. Одінцов О.М. Формування організаційно-економічного механізму агропромислових кластерних систем. Економіка АПК. 2012. № 12. С. 18–23
7. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 р. : Закон України. Голос України. 2005. № 217. 16 с.
8. Саблук П.Т., Кропивко М.Ф. Кластеризація як механізм підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості аграрної економіки. Економіка АПК. 2010. № 1 (183). С. 3–12.
9. Євдокименко В.К., Яскал І.В. Особливості регіонального регулювання економічної інтеграції. Монографія. Чернівці : Прут. 2011. 256 с.